

РОЗЩЕПЛЕНА СВІДОМІСТЬ ЯК СУТНІСТЬ ПОДВІЙНОГО ЕТНІЧНОГО НАРАТИВУ (НА ПРИКЛАДІ ПОВІСТІ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ «В НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА...» ТА РОМАНУ ДЖ. РИС «ШИРОКЕ САРГАСОВЕ МОРЕ»)

В еру глобалізації, кіборгтенденційності, технократії питання етнічної ідентичності може видатися застарілим чи не актуальним. Проте саме етнічна самобутність кожного з нас і творить різнобарв'я світу, верифікує його. Подібно як національними кухнями ми запобігаємо тотальній макдоналізації, так і присутністю етнічного менталітету убезпечуємося від уніфікації за єдиними стандартами. Етнічна ідентичність є одним з тих стержнів, що утримує нас у вирі світових перетурбацій та катаклізмів. Саме усвідомлення людиною належності не до певної, а до рідної спільноти допомагає їй вижити і знайти підтримку у важку хвилину. Підтримка та не мусить бути матеріальна, вона — швидше духовна. Це — переданий древній код, схема виживання. Це — споконвічний дискурс рідного народу, переданий у байці, казці, приповідці, співанці чи колісковій, серед якого несвідомо виокремлюємо той наратив, який зараз актуальний для нас, у якому знаходимо відповіді на запитання життя. Це — етнічне колективне несвідоме в якому шляхом самозаглиблення, усамітнення відшукуємо власне Я.

Потенція та резерв етносу знаходяться в колективному несвідомому кожного індивіда, яке є своєрідним резервуаром досвіду, пам'яті, тисячолітнього надбання людства. Про цей глибинний рівень психіки К. Г. Юнг зазначав: «У кожній людині окрім особистих спогадів є великі «первинні» образи... тобто успадковані можливості людської уяви у тому вигляді, в якому вони були здавна» [1: 71]. Такі образи дослідник назвав архетипами. Подальший розвиток юнгіанської теорії засвідчує тенденції до розмежування колективного несвідомого на універсальне (загальне) та етнічно-специфічне. Зокрема, Ю. Мединська [2] стверджує: «...спираючись на засадничі положення аналітичної психології щодо природи та онтологічного статусу колективного несвідомого, можемо розглядати останнє як умовно диференційоване, поділене принаймі на два рівні — етнічно-специфічний та універсальний» [2: 79]. Розмежовуючи колективне несвідоме, я визнаю етнічний наратив як один з шляхів активізації та маніфестації етнічно-специфічного рівня колективного несвідомого.

Етнічний наратив розуміється мною передусім як сукупність різного роду текстів (як-от байок, казок, оповідок, бувальщин, приповідок, співанок, розповідей, пісень) окремого етносу, масив яких передається з покоління в покоління. Дитинство — найсприятливіший період його рецепції, засвоєння. Етнічний наратив заторкує та актуалізує в колективному несвідомому індивіда етнічно-специфічні архетипи, виокремлює їх, а звідси і сприяє формуванню етнічно-специфічних характеристик індивіда, його етнічної ідентичності. Оповідь, розповідь, історія є тими каналами через які актуалізується міжпоколіннева етнокультурна інформація, етнокультурний досвід, що знаходяться у колективному несвідомому.

Валідність етнічного наративу аргументується американською письменницею індіанського походження Леслі Мармон Сілко, побіжно відзначимо її важливі судження. Сілко трактує наратив як фактор формування етнічної ідентичності: «Розповідь про похо-

дження формує нашу ідентичність — через неї ми дізнаємося хто ми є. Ми — лагуанці (the Lagunas). Ось звідки ми походимо. Ми прийшли ось таким шляхом. Ми зупинилися на цьому місці. І так з самого дитинства ти слухаєш ці історії, і тому, коли ти йдеш у широкий світ і хтось запитує тебе хто ти є чи звідки ти, ти відразу ж знаєш: ми народ, який прийшов з півночі. Ми народ, якому належать ці оповіді» [3: 57]. Письменниця не розглядає наратив у традиційному західноєвропейському потрактуванні, для неї оповідь — омовлення та активізація етнічно-специфічного колективного несвідомого: «...розповідь завжди включає аудиторію та слухачів і, фактично, вважається, що **значна частина розповіді уже є всередині слухача** (виділено мною — М. Ш.), а роль оповідача полягає лише у тому, щоб активізувати цю історію в слухачеві» [3: 57]. Письменниця виділяє два присутніх моменти наративу:

— сімейні історії, тобто розповіді про членів родини, їхні успіхи, досягнення, невдачі, суперечки, конфлікти. Вони, стверджує Сілко, формують невидимий взаємозв'язок окремої людини з родиною, почуття належності до сім'ї, зміцнюють її почуття безпеки, позиціонують її у родинній ієрархії, забезпечують та уможливають опір до несправедливих наклепів на родину з боку недоброзичливців. Тобто сімейні історії є підґрунтям для поведінкових стереотипів окремого індивіда, що належить до певної родини. Вони передбачають адекватність його поведінки та відповідність соціальним установкам власного етносу.

— наратив як спосіб об'єднання людей певного етносу. Не індивідуалізація та відокремленість, що характерні для західного світу, не самотність у горі чи радості, а навпаки — спільнота. «Одна з переваг розповіді полягає у тому, що коли щось трапляється у людини, багато людей приходить і розмовляє з нею. Саме це є приводом для історій. І такі приводи для історій безперервні, вони — спосіб життя» [3: 59].

Оскільки етнічний наратив ціннісний для формування етнічної ідентичності та етнічної свідомості, апріорі можна висновувати, що одночасна присутність двох або декількох етнічних наративів потенційно може зумовлювати феномен подвійної свідомості індивіда. Який ще на початку минуло століття Ду Боїс визначив так: «Після єгиптян та індійців, греків та римлян, тевтонців та монгол, негр це такий собі сьомий син, народжений з паранджею та нагороджений вторинним баченням у цьому американському світі, - світі який не визнає його рідної самосвідомості, а лише дозволяє йому сприймати себе через співвіднесеність зі світом іншого. Це особливе відчуття, ця подвійна свідомість, це стан постійного бачення себе очима інших, це вимірювання власної душі мірками світу, що споглядає тебе з зачудованим презирством чи співчуттям. Ти завжди відчуваєш цю подвійність — американець і негр; дві душі, дві ментальності, дві не примирливі протилежності, дві конфліктуючі ідеї в одному чорному тілі...» [4: 2].

Підсумовуючи такі попередні зауваги та міркування, зазначу, що об'єктом цієї розвідки буде подвійна етнічна свідомість. Якщо етнічна свідомість формується на базі універсального колективного та етнічного колективного несвідомого, які активізуються в індивідуума через етнічний наратив, то подвійна свідомість виникає внаслідок накладання чи співіснування двох етнічних наративів. Для підтвердження чи спростування такого припущення розглянемо твори двох географічно віддалених письменниць О. Кобилянської та Дж. Рис.

О. Кобилянська у повісті «В неділю рано зілля копала...» частково змінивши та переінтерпретували народну пісню про Гриця, що любив двох дівчат, вибудовує наративну стратегію на мотиві подвійності. У тексті постійно відслідковуємо опозиції: українці — цигани, білі — чорні, гора — долина, чужі — рідні, церва — магія. І звичайно ж подвійний етнічний наратив.

Твір Дж. Рис був задуманий письменницею як своєрідна відповідь на роман Ш. Бронте «Джейн Ейер». Авторка згадувала: *«Коли у дитинстві я читала «Джейн Ейер», я думала, чому вона (Бронте — М. Ш.) вважала жінок-креолок божевільними і все таке? Який сором зобразити першу дружину Рочестера, Бертю, жахливою божевільною жінкою, і я од разу ж подумала, напишу історію проте, як насправді все було. Вона видавалася таким нещасним привидом. Я подумала, спробую написати її історію життя»* [5: 60]. Незважаючи на авторську інтенцію зіставити імперську (англійську) та регіональну (карибську) культури, можемо від слідкувати певні розмежування в парадигмі останньої. Зокрема, протиставлення креольців та чорних, рабів та рабовласників.

Головні героїні обох творів виховувалися, формувалися за активної присутності подвійних етнічних наративів. Авторки відзначають відсутність сімейних історій, розповідей про членів родини, родинні зв'язки вже з дитячих років героїнь. Сімейний наратив, який Сілко визначає як валідний для формування та позиціонування індивідуума в етнічному полі, не актуалізований.

Мавра прийшла у дім Іванихи Дубихи, коли Тетяна була ще немовлям і з того часу вона не розлучалася з нею аж поки дівчині не виповнилося дванадцять років. Вдова, маючи велике господарство, не мала часу для дитини, тож циганка виховувала її **своїми** піснями, казками, легендами, активізуючи і формуючи в ній такий пласт етнічного колективного несвідомого, який згодом став базою, основою для етнічної свідомості відмінної від української. *«Змалечку вона заколисувала її своїми смутними, монотонними, якимись незваними нашим околицям співами до сну. Годувала більшеньку вже прерізними казками, яких також в селі ніхто не знав, не чув. І дійшло до того, що дитина слухала насліпо всіх приказів чорної приятельки своєї, - що б не казала вона їй, не зажадала від неї, куди б не послала, не покликала її. Вона у всім піддавалася їй, слухала всього, що походило від неї — часто навіть проти волі самої Іванихи Дубихи»* [6: 318 - 319]. Тетяна виростала іншою, відмінною від української ментальності, ідентичності. Ця інакшість була зумовлена не тільки сильно вираженою присутністю циганського етнічного наративу, але й відсутністю власного. Окрім вже згаданої постійно зайнятої господарськими справами матері, дівчина росла відокремленою і від сільського життя. *«Живе Тетяна спокійно в матері, мов цвітка в зільнику. Не бачить і не чує багато. Особливо ж не бачить ніколи лиха. Не бачить навіть краси своєї, що всіх мов те сонце, сліпить; хіба як над чистою водою похилиться — побачить себе. А там...*

Сказано — не бачить і не чує нікого.

В село до дівчат-ровесниць мати лиші рідко коли пускає. Вони — віддалік від її обійстя і млина, і їй лячно про неї» [6: 325 - 326]. Єдиним каналом комунікації з власними людьми була церква, яку Тетяна справно відвідувала з матір'ю щонеділі.

У дитинстві Тетяни виділяємо два присутні джерела формування подвійної свідомості: етнічний наратив циганки, що є чужорідним для українського менталітету, але домінантним для героїні та християнська мораль, втілена в побожності матері та церковних богослужіннях. Про переважання першої засвідчено зізнанням Іванихи: *«Ти годувала її казками, співами, забавками та всякою всячиною набивала голову, буцім вона чисто боярська дитина. А тепер нехай до праці береться. Вона ліпше тямить твої пісні і казки, як молитви, що я її вчу щовечора і щоранку»* [6: 320].

Циганське етнічне несвідоме згодом маніфестується через поведінкові стереотипи Тетяни. Наприклад, коли вона вперше зустрічає Гриця, то не властиво для української дівчини відкрито дивиться йому у вічі і вперто не сходить зі стежки. Горда, недоступна, самовпевнена у розмові, вільна у рухах, саме такими рисами Тетяна декларує власну інакшість. Беззаперечна циганська волелюбність та впертість, передана та сформована у 356

ній через розповіді Маври, не співвідноситься з покірливим, сором'язливим іміджем української дівчини. Гриць з першої ж зустрічі відчуває незвичайність Туркині, зіставляючи її з Насткою: *«Ще йде і до Настки, до якої так звук. І хоча таїть перед нею, що його серцю діється, йому добре з її спокоєм, з її розвагою та з тим, що вона не допитується, не судить, а сама лиш любить. Вона пестить його, тулить до себе... Настка тулить і голубить. Настка догоджає, вона не питає. Що він хоче, вона мовчки сповняє, завше добра, завше любя»* [6: 359, 365].

Головна героїня роману Джин Рис — Антуаннет, подібно до Тетяни також не включена в дискурс сімейних розповідей. Після смерті чоловіка та акту про звільнення рабів для Аннет, матері Антуаннет, стало дуже складно управляти господарством. Вона не в силі змиритися з реальним станом речей, уявити собі життя без рабів, без звичної розкоші та добробуту. Окрім того, Аннет не почувається безпечно серед чужих та ворожих до неї чорних жителів острова. Інтуїтивно, своїм еством, вона усвідомлює силу їхньої прихованої ненависті до «чужих». Як наслідок мати впадає у розпач, який з часом переходить у затяжну депресію. Антуаннет виховувалася чорною служницею Кристофін, яка не була місцевою жителькою, а прибула з острова Мартинік. Дівчина згадує: *«Отож більшість часу я проводила на кухні, яка була окремо від дому. Кристофін спала у кімнаті поруч.*

Коли наставав вечір і вона була в хорошому настрої, вона співала мені. Я не завжди розуміла її пісні на говорі патоїс — вона також прибула з острова Мартинік — але вона навчила мене одну, що означала 'Діти виростають, нас покидають, чи повернуться вони коли-небудь?' і ще одну про квіти кедрового дерева, які цвітуть лише один день. ... Її пісні не були подібні до пісень Джамайки, і вона не була схожа на інших жінок» [7: 20].

Доступу до розповідей про власну родину у Антуаннет не було. Походження матері, взаємовідносини у родині, хворий брат, вбивство коня, другий шлюб матері все це табуйовані теми розмов. Аннет не хоче розповідати дочці про минуле. *«Чи це має значення? Чому ти надокучаєш та турбуєш мене через речі, які трапилися давним-давно»* [7: 21] — дорікає вона Антуаннет. Відсутність сімейних історій, важливість яких наголошує вищезгадана письменниця Леслі Сілко, спричиняє етнічну невизначеність Антуаннет. Дівчина не відчуває того невидимого зв'язку, монолітного поєднання з етнічним наративом рідного народу, родини. Цим зумовлені постійні шукання героїні власного Я: *«Я часто запитую себе, хто я і де моя країна і куди я належу і чому взагалі мене народжували»* [7: 102]. І згодом коли настає критичний момент її самоідентифікації, коли чоловік звинувачує її у належності до темного, сумнівного минулого родини, вона не знаходить у собі сил, потенціалу протистояти йому, аргументувати свою правоту **власною** родинною версією. Адже Антуаннет її ніколи не чула і не знала.

Паралель до Тетяниної відокремленості відслідковуємо і в дитинстві Антуаннет. Багаті пані Джамайки не контактують з Аннет оскільки вона «інша», прибула з острова Мартинік. Мاستок Колібрі стає своєрідним сімейним оазисом, який після смерті господаря втратив хоч поодиноких та все ж гостей. Оточена звідусіль лише місцевим чорним населенням, родина Антуаннет немов добровільно ув'язнена. Вони чужі для чорних жителів Ямайки; як і ті — для них. Єдина територія, де Аннет з дітьми почувається відносно безпечно це — власний дім.

Просторова, і як наслідок комунікативна ізольованість героїнь є причиною їхньої соціокультурної неадаптованості. Чужорідний етнічний наратив активізував і сформував у них стереотипи поведінки, думання та сприйняття світу відмінні від властивих тому середовищу, в якому вони живуть. Тетяна та Антуаннет споглядають його очима «іншо-

го», з відмінними стандартами та очікуваннями/сподіваннями. Обидві прагнуть пристрасити та всепоглинаючого кохання, поразку якого не в змозі конструктивно опрацювати. Героїні розуміють, інтерпретують та реагують на почуття так, як вони засвоїли з чужого для їхнього етносу нарративу.

Коли Туркиня виявляє приховану любов Гриця, схема її поведінки нагадує ту, яку сформувала у ній Мавра своїми розповідями. Під час однієї зустрічі вона стверджує: «Тетяно, Тетяно, — додає сумно, — що ти, доцю, знаєш, що значить у грудях жінки *жаль*. *Він ваги не знає...* І най бог боронить, щоб ти його знала хоч би і здалека. **Ти збожеволіла б**, (виділено мною — М.Ш.) — остереігає Мавра і накладає люльку.

- **Я збожеволіла б**, (виділено мною — М.Ш.) — повторила Тетяна стиха і вже замовкла, зморщивши, як перше, брови над чолом» [б: 370]. В іншому уривку читаємо: «І далі стережися, Тетяно! Бо хто, донько, любить, той не раз і **губить** (виділено мною — М.Ш.), — додала пророче.

- **Губить** (виділено мною — М.Ш.), — повторює ледь чуто шепотом Тетяна, а відтак вмовкає...» [б: 373]. Очевидно, що Тетянині повтори це — свідчення своєрідного програмування її реакцій у відповідних життєвих ситуаціях. Через циганські оповіді Мавра не навчила Тетяну шукати компромісу чи конструктивного виходу зі складних особистісних проблем. Адже циганська культурна парадигма взаємовідносин між жінкою та чоловіком передбачає відмінні від української поведінкові схеми, орієнтовані на фатальність, нетерпимість, неприйнятність, і найперше на питання честі. Колапс сформованих цінностей та стандартів спричиняє не лише фрустрацію Тетяниних сподівань/вірувань, але цілковиту втрату психологічної рівноваги. Тетяна не має внутрішнього зв'язку з матір'ю, яка могла б послужити їй комунікативним каналом з оповідями українського народу. Відсутність рідного монолітного нарративу, в якому можна знайти розраду, підтримку, код виживання/пережиття вибиває в героїні ґрунт з-під ніг.

Якщо Тетяна просто не відчуває приналежності до власного етнічного нарративу і не має з ним зв'язку, то Антуаннет окрім цього свідомо не бажає співвідносити власну ідентичність з білими. Після шлюбу з англійцем вона лише тому повертається до рідного серцю зруйнованого маєтку, що сподівається відродити атмосферу спілкування з близькими їй людьми, а саме чорними рабами та креольцями серед яких вона виростала і на оповідях яких виховувалася. Проте марні її сподівання, адже Антуаннет завжди чужа для чорних, бо подібно як її культурна парадигма закрита для них, так і їхня закрита й незрозуміла для неї. Відсутністю власної етнічної ідентичності, прив'язаності та орієнтованості на рідний етнос пояснюється постійне прагнення безпеки. Єдине про що мріє Антуаннет — почуватися безпечно у соціумі, але саме це їй не вдається.

Цікаво те, що у кризовий момент свого життя обидві героїні звертаються до магічних вірувань не рідної для них культури, на нарративах якої вони формувалися. І, на жаль, обидві не знаходять розради у все-таки чужій для них магії. Подвійна свідомість, ідентичність та стандарт стають перешкодою цьому. Свідомість «іншого» як у контексті власної, так і «привласненої» культури зумовлює їхню зневіру до обидвох. Героїні не одержують зцілення від магії, бо цілковито не вірять у її силу. Адже як зазначає Д. Фрезер: «Магія — це комплекс ритуальних дій та технік, які, згідно з **переконанням їхніх виконавців**, повинні спричинити передбачені наслідки за посередництва природних або надприродних сил, наявних у реальному світі і мають конкретну, практичну мету» [8: 124]. Тетяна, отруївши Гриця, не відчуває ні сатисфакції, ні спокою, лише почуття вини, що до певної міри і спричинює її самогубство. Для Антуаннет же магія стає шляхом втечі від реального світу до стану прострації, що згодом набуває форми божевілля.